

XX. reál- és humántudományi Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia (ETDK)
Kolozsvár, 2017. május 18–21.

Élektra „megkeresztelése”:
Bornemisza Péter *Magyar Elektrájának* keresztény
kontextusa

Szerző:

Mărcuțiu-Rácz Dóra

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Bölcsészettudományi Kar, magyar–angol szak,
alapképzés, I. év

Témavezető:

Gábor Csilla

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalomtudományi
Intézet, egyetemi professzor,

„Nagiobb rezre fordítatot...”¹ – Fordítás vagy ferdítés? Minek nevezzük a *Magyar Elektrát*?

„A fordítás mindig ferdítés”, ahogy azt Kosztolányi Dezső *Ábécé a fordításról és a ferdítésről* című esszéjében olvashatjuk, és bár ez a plasztikus kijelentés szinte bármely idegennyelven íródott irodalmi alkotásra alkalmazható, Bornemisza Péter esetében új értelmet nyer a fordító furfangos feladatköre, elvégre ez a folyamat nem egyszerűsíthető le csupán egyfajta nyelvi konverzióra. A fordítás mindig váltás, melynek során „a fordítónak tiszteletben kell tartania azokat a szabályokat, amelyek nem annyira nyelvek, inkább kulturálisak”,² ugyanakkor magába foglal egyfajta „alkut”³ arra vonatkozóan, hogy miképp alakulnak vagy változnak bizonyos elemek a fordítás során. A kontextus legalább annyira ismert kell hogy legyen az új nyelv befogadói számára, mint maga a nyelvi közeg, amelyen keresztül az adott mű eljut hozzánk.

Bornemisza Péter *Elektra*-adaptációja (továbbiakban a *Magyar Elektra*⁴) épp ezen kérdések elé állítja értelmezőit: tulajdonképpen egy fordítással, egy átdolgozással vagy valami egészen mással lenne dolgunk? Arra már Borzsák István *Elektra*-kutatásai rámutattak, hogy Bornemisza Péter az eredeti Sophoklész-szöveg alapján dolgozott, és nem egy latin fordítás alapján.⁵ Azonban minek is minősíthető konkrétan ez a munka?

Fontos észben tartanunk, hogy a hasonló jellegű nyelvi-kulturális átültetés során a fordítónak mindig a fordított vízióját kell szem előtt tartania, sosem a sajátját. Abban a pillanatban, ahogy egyfajta saját vízió is előtérbe kerül, már nem fordításról beszélünk, hanem átdolgozásról vagy adaptációról. Mindezek mellett a saját vízió implementációja még mindig csekély leírás lenne

¹ BORNEMISZA Péter, *Tragoedia magyar nyelven, az Sophocles Electraiból. Nagiobb rezre fordítatot, es az kerezteneknek erkoeczöknek iobitasokra peldaul szepen iateknak mogia szerint rendeltetet = Régi Magyar Drámai Emlékek*, szerk. KARDOS Tibor – DÖMÖTÖR Tekla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960, 791. (A továbbiakban RMDE I.)

² Saját fordítás, lásd itt: „Translation is always a shift, not between two languages, but between two cultures. A translator must take into account rules that are not strictly linguistic but, broadly speaking, cultural.”

ECO, Umberto, *Experiences in Translation*, ford. MCEWEN, Alastair, Toronto, University of Toronto Press, 2001, 17.

³ BURKE, Peter, *Cultures of translation in early modern Europe in Cultural Translation in Early Modern Europe*, eds. BURKE, Peter – HSIA, R. Po-Chia, New York, Cambridge University Press – Europe Science Foundation, 2007, 9.

⁴ A fentebb idézett kifejezés Móricz Zsigmond *Elektra*-tanulmányából származik, és a továbbiakban is ezt alkalmazom Bornemisza Péter *Elektra*-átdolgozásának megnevezéséhez.

MÓRICZ Zsigmond, *Bornemisza Péter Elektrája*, Nyugat 24. szám, 1930. Online: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00504/15700.htm>, utolsó hozzáférés: 2017. április 24.

⁵ BORZSÁK István, *Az antikvitás 16. századi képe. Bornemisza-tanulmányok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960, 78–103.

arra, amit a *Magyar Elektra* képvisel. Bornemisza Péter ugyanis nem csak átformálta a forrásszöveg külső és belső világát, hanem megnagyobbította, kiegészítette azt. A drámai szöveg alcíme („*Nagiob rezre fordítatot, es az keresztenekek erkoeczöknek iobitasokra peldaul szepen iateknak mogia szerint rendeltetet*”)⁶ valamint „*az iatekba eloel iaro bezed*” is ezt a szándékot jelzi: „*Noha azért ez Pogan irasbol magiar nielyvre fordítatot, de szent pal mondasakent, minden irasok az mi haznunkra irattak, azért ezekis roeuideden iduoesseseges fummaiat vegie Kigelmetek ez ebe, hoga mennelinkab kesik az vr Isten az buentetessel, anniuual inkab nehezben es Keseruesben ostoroz Kiroeleziatekbeli Kiral es Kiralne azzon pelda leszen*”.⁷

Ebben az esetben a saját vízió nem csak árnyalta Sophoklész drámáját, hanem bizonyos részeit átformálta, ugyanis „ha magát a tragédiát a görög eredetivel egybevetjük, azt láthatjuk, hogy Bornemisza Sophoklész művét teljes egészében átvette, s az átdolgozás voltaképpen *kibővítés*”:⁸ bizonyos elemeket kihagyott, másokat (amelyeknek addig nyomuk se volt az eredeti sophoklési drámában) nagyvonalúan beépített az adaptáció során: új szereplőket emelt be a történetbe (például Parasitus alakját), új jelenetekkel toldotta meg a cselekményt (ezek többnyire monológok, melyeknek fontos szerepük van a jellemábrázolásban),⁹ felcserélte az eredeti szöveg időrendiségét,¹⁰ a két szerző tulajdonképpen másképp kezdi és másképp zárja le a drámát.¹¹ Pirnát Antal észrevétele szerint az első actuson érződik leginkább Bornemisza bővítésének hatása (az öt scéna közül négy teljesen független a sophoklési drámától).¹² Sophoklész *Élektirájával* ellentétben Bornemisza drámája kitör a hely, idő és cselekmény hármas egységének konvencionális kereteiből, ugyanis az első és második scéna között nagyjából húsz év telik el.

A fentebb említett eltérések ellenére a keresztény kontextus tükrözi a legmarkánsabban Bornemisza bővítésének nyomait, ugyanis szinte abból ered minden változtatás annak érdekében, hogy a dráma valóban „*az keresztenekek erkoeczöknek iobitasokra*” szolgáljon.

Hogy egészen pontosan mit is foglal magába a fordítás-kibővítés folyamata, és hogyan is „keresztel” Bornemisza Péter dramaturgiai szempontból? Kutatásomban ezekre a kérdésekre

⁶ RMDE I., 791.

⁷ *Uo.*, 792.

⁸ NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter. Az ember és az író*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959, 56.

⁹ OLÁH Szabolcs, OLÁH Szabolcs: *A mítosz átértelmezése a keresztény humanista színpadon*, in: *Tragédia Magyar nyelven az Szophoklész Élektirájából*, szerk. KÖSZEGHY Péter, utószó OLÁH Szabolcs, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, Balassi Kiadó, 2009

¹⁰ Bővebben lásd. NEMESKÜRTY István, *i.m.*, 50–57.

¹¹ *Uo.*, 57.

¹² PIRNÁT Antal, *A magyar reneszánsz dráma poétikája*, Irodalomtörténeti közlemények, 5. szám, 1969, 549.

keresek kielégítő válaszokat. Mivel az évek során a *Magyar Elektra* számos irodalomtörténészt és -kutatót ihletett meg, ezért egy igen nagy volumenű szakirodalom öleli fel a Bornemisza-átdolgozás és „ősei” viszonyát. Mindezek ellenére úgy éreztem, ez a kérdéskör még mindig kíván kutathatót maga után, legalábbis ami a korabeli keresztény „kulturális köret” fogalmát illeti.

Szemlélődésem során különös figyelmet fordítottam a bibliai források felhasználására, a Mesterre mint a Bornemisza-kibővítés egyik legszemléletesebb szereplőjére, valamint egyéb dramaturgiai eszközökre. Ugyan az évek során számtalanszor „felújították” a *Magyar Elektra* szövegét, a minél hitelesebb válaszok érdekében vissza kellett mennem a „kezdetekig”, épp ezért elemző kutatásom a hasonmás-kiadáson alapszik, illetve a *Régi Magyar Drámai Emlékekben* található betűhú átiraton.¹³

„Ne öll!”, „Ne paraznalkogial!” – Bűn és bűnhődés dualizmusa az antikvitásban és a keresztény kultúrában

Az antik dráma világ egyik legfontosabb katalizátora a *hübrisz*, a tragikus vétség, az erkölcsi normák „szándékos megsértése” (intentional insult)¹⁴, avagy „az a magatartás, amellyel valamelyik ember a többi ember fölé helyezi magát”, és amely „vaskövetkezetességgel vonja maga után a sorsfordulatot, az antik dramaturgia nyelvén a *peripetiát*”.¹⁵ A cselekmény antagonistái ezzel az arrogáns attitűddel hívják ki maguk ellen társaik (és természetesen az istenek) haragját, eképp indítják útjára az események sorozatát, melyeket később jól kiérdemelt büntetésük, a szégyen és a becstelenség koronáz.¹⁶

¹³ A korábbi kutatások mintájára a továbbiakban hasonlóképpen utalok a *Magyar Elektra* megfelelő részeire: a felvonásokat (actusokat) római számmal, a színeket (scenákat) arab számjegyekkel jelölöm. A görög *Élektában* nincs hasonló felosztás, csupán a verzzakok száma ad bármilyen tájékozási lehetőséget, így azokat vettem alapul. A szereplők megnevezését illetően a szerzőkre hagytam: Bornemisza szereplőire az általa alkalmazott latin írásmóddal hivatkozom (Electra, Clitemnestra stb.), Sophoklész szereplőire pedig a Devecseri Gábor által fordított írásmóddal (Élektra, Klütaimnésztra stb.). A Sophoklész-változatot csupán a magyar fordítás alapján térképeztem fel. Mivel ez nem egy nyelvtörténeti szemléletű elemzés, az általam kutatható szempontok nem kívántak mélyebb nyelvtudományi analízist.

¹⁴ (N.R.E. FISHERre hivatkozik)

CAIRNS, Douglas L., *Hybris, Dishonour and Thinking Big*, The Journal of Hellenic Studies, Vol. 116 (1996), 1. Online: http://www.jstor.org/stable/631953?origin=JSTOR-pdf&seq=1#page_scan_tab_contents, utolsó hozzáférés: 2017. április 24.

¹⁵ *Aiszküloosz Drámái*, bev. TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre, Európa Könyvkiadó, 1962, xi.

¹⁶ Cairns, *i.m.*, 1.

A hübrisz jelenléte Aiszkülosz *Oresteia*-trilógiájában és Sophoklés *Elektrájában* egyaránt kimutatható, a Bornemisza-átirat esetében azonban a keresztény kontextus árnyaltabbá teszi: nem törli el, csupán kiegészíti a saját jelentésvilágával. Hasonló arrogáns viselkedésminta figyelhető meg csak más formában és más eszközökkel: a bűn forrása nem csupán az elbizakodottság vagy maga a gyilkosság, hanem az azt kísérő parázna viszony, a fékevesztett tékozló és tobzódó életmód. Akárcsak az antik dráma világban, Bornemisza esetében is sorsfordulatot eredményez: a legtöbb esetben a bűnhődést, vagyis a bűnös fél istentelen cselekedeteinek elkerülhetetlen következményét.

Ezt a szemléletet foglalja magában a drámát bevezető mottó („*Iai nectek, kik neuettek most, mert meg sirtok*”), illetve a kötet elejére pozicionált bibliai illusztrációk (Dávid és Bethsabé, illetve Káin és Ábel történetének jellegzetes momentumai), melyeket a tízparancsolat ide vonatkozó elemei kísérnek („*Ne öll*”, „*Ne paraznalkogial*”). Egyáltalán nem meglepő, hogy a mottó-parancsolatok tulajdonképpen bibliai idézetekből állnak (a hegyi beszéd egy értelme: Lk 6,25, illetve a tízparancsolat ötödik és hatodik eleme: Kiv 20,13–14).

Elgondolkodtató, hogy az összes bibliai referencia közül, amelyek a rendelkezésére álltak, miért pont ezekre esett „Bornemisza deak” választása. Kevésbé valószínű, hogy csupán érintőleges hasonlatok miatt kerültek ezek a kötet legelejére: ez a laikusi eljárás nem vallana egy olyan tapasztalt bibliaismerőre, mint Bornemisza Péter. Még ha nem is állna a birtokunkban semmilyen forrás a műveltségére vonatkozóan, a *Magyar Elektra* szövege bőven elegendő annak alátámasztására, ugyanis számos bibliai utalást és parafrázist épít magába. Ezekre azonban a dráma és az öt kísérő illusztrációk viszonyának kifejtése után fogok részletesebben kitérni.

Káin és Ábel példázata nagy valószínűséggel elsődlegesen az önzésből és irigységből elkövetett családon belüli gyilkosságra utalhat, melyet Isten nem hagyhat büntetlenül. Azonban ha mélyebb összefüggésrendszerek nyomán haladunk, a gyilkosság pusztá cselekedete mögött fellelhető a bosszú talányos mechanikája, melyet sokszor maga az ismétlés esetlegessége táplál. „*Ha Kaint hétszer bosszulják meg, Lámechet hetvenhétszer*” (Ter 4,24), olvassuk a Bibliában, miután a testvérek közötti gyilkosság már Káin sokadik nemzetségét is beárnyékolja. Az „öröklődő bűn” logikáját követve érdekes hasonlóságoknak és párhuzamoknak lehetünk tanúi az antik dráma világban Aiszkülosz *Oresteia*-trilógiájában, Szophoklész *Oidipuszában*, és az eredeti *Elektra* bűn-bűnhődés-elmélete között: „*a büntetés nem csak a bűnöst, hanem egész családját*

sújtja”.¹⁷ Ezt a jelenséget ismeri fel a Mester a Bornemisza-drámában, és ennek elkerülése érdekében kéri a Teremtő segítségét, hogy Orestest megóvja a gyilkosság „ragályos” következményeitől: „...*de igen felek raita, hoga ezis, mint a toeb atiafiai el ne veszesse magat. Mert ez haz mind oerekke rakua volt veszedelemmel.*” V.6.¹⁸ Azonban Kain bűne nem meríthető ki csupán a testvérgyilkosság fogalmával: a borzasztó cselekedetet később ócska hazugságok tetézik, majd a büntetés „fellebbezése” („*Akkor monda Kain az Úrnak: Nagyobb az én büntetésem, hogysen elhordozhatnám*” Ter 4,13), és annak következménye, vagyis a bűnhődés meghétszerezése („*És monda néki az Úr: Sőt inkább, aki megölelndi Kaint, hétszerte megbüntettetik. És megbélyegzé az Úr Kaint, hogy senki meg ne ölje, a ki rátalál.*” Ter 4,15). Ellentétben azonban az Elektra-drámákkal, a bibliai Káin történetében a gyilkosság „büntetlen” marad, Kaint embertársai nem ölhetik meg önbíráskodással.

A második bibliai történet talán még szerveesebben kapcsolódik a *Magyar Elektra*hoz, mint az előző. Dávid és Bethsabé bűne a gyilkosság mellett magába foglalja a paráznaságot: mondhatni egyik bűn követi a másikat, egymás katalizátorai. Miután házasságtörésüknek következményei napvilágra szivárognak (Bethsabé gyermeket vár Dávidtól), az uralkodó azonnal változatos gonosz cselekekhez folyamodik, hogy megvédje hírnevét, és ezáltal életét is (a kor törvénye szerint a házasságtörést kivégzéssel „jutalmazták”). Minden igyekezete ellenére próbálkozásai kudarcot vallanak: a bűnhődéstől való szabadulás kísérletének legvégső fázisában Dávid megöleti Bethsabé férjét, Uriást, és magához veszi hirtelen előzvegyült feleségét. Már a bibliai történet is magában foglalja a bűn-bűnhődés forrását („*De ez a dolog, melyet Dávid cselekedett, nem tetszék az Úrnak.*” 2Sám 11,27), és tulajdonképpen a *Magyar Elektra* eseménysorozata is erre vezethető vissza.

Electra számtalanszor tesz utalást édesanyja „istentelen” viselkedésére („*Oh, atiam, atiam, en edes atiam, miny vezel te ket förtelmes hituan lator miat, iai, iai, enis mint veszek!*” I.5.);¹⁹ „*Szegin atiamat aell veztek az arulok, Aniam ael idegenite magat tülem foertelmessegeiert*” IV.4.),²⁰ így egyfajta „erkölcsi közvetítő”-ként (is) szerepel a drámában, aki hűségesen emlékezteti édesanyját cselekedeteinek következményeire. Ács Pál tanulmánya²¹ Electra „abszolút morális

¹⁷ SZIGETI József, *A mű és kora*, Bukarest, Kriterion, 1970, 129.

¹⁸ RMDE I., 827.

¹⁹ RMDE I., 796.

²⁰ *Uo.*, 817.

²¹ ÁCS Pál, *A ráismerés – Sophoklés Elektrája Bornemisza Péter színpadán = Átszítált idő: Tinódtól Tandoriig*, Budapest, Kalligram, 2014, 48.

Online: https://www.academia.edu/4276754/A_ráismerés_Sophoklés_Élektrája_Bornemisza_Péter_színpadán, utolsó hozzáférés: 2017. április 24.

fölényét” a magyar adaptáció specifikumaként tartja számon, és valóban érezhető a felfogásbeli különbség a két szereplőváltozat között: a magyar Electra rezignált, elkeseredett, csak Orestes megváltásában bíz (,„*Oh, aedes Orestesem, hozzon meg az vr Isten!*” III.1.),²² amíg a görög Élektra mindezek mellett sokkal bosszúszomjasabb (,„*Hát a magas Olümpos istene / borítsa bajjal a bűnösöket / részül a tiszta derű ne legyen sosem, / ha ilyen gonoszat cselekedtek.*” 209-212.),²³ az antik hitvilág szereplőit hívja segítségül az erkölcsi rend helyreállításának érdekében: „*Ó, Hádész s Perszephoné háza, / földbeli Hermész, isteni Átok, / és ti, Eríniuszok, isteni sarjak, / kik a jogtalanul leöltek / látjátok és a rabolt nyoszolyát, / jertek, segítsetek, álljatok érte / bosszút, kegyesek.*” 111–117.²⁴ Természetesen fennáll egyfajta átjárhatóság a két jellem között: a magyar Electra is bíz a világ rendjét helyreállító bosszú eljövételében (,„*Vaiha megüüne, bozzut allana az raitad! Ha en tülem lehetne, kaez volnek megma ezen kezemel az niakadat ky tekerni, ha imar sziuem titkiat, erteni keuanod.*” III.1.),²⁵ és a görög Élektra is egyértelműen rendelkezik egyfajta erkölcsi fölényrel a család többi tagjához képest, csupán az érzelmek intenzitása változik a két szövegközegben.

Bornemisza drámájában azonban a bűn-bűnhődés egészen másfajta működése figyelhető meg: talán Electra nem is magát a gyilkosságot tekinti a súlyosabb vétkeknek, hanem az azt követő önelégültséget, tékozló tobzódást – a hübriszt. Clitemnestra ugyanis a férjgyilkosságot is egyfajta bosszúként motiválja, mellyel saját gyermeke elvesztéséért szeretne elégtételt tenni: „*Nem tagadom, az kit en mieltem, mert meltan mieltem, mert iol tudod az en edes leaniomat, kit leg inkább szerettem, illien szazon nem attam volna, mint the vagi, ael veztetulem ez gonosz ember. Ez szegen artatlan vernek halalauual masnak kellete magat. Illet ez ag latornak oll szep viragert meg halnij. Mert nagon kaeserusegem volt ennekem vele, hofi nem mint neki. [...] Azert en toettem, En toettem, nem tagadom senki eloet, mert meg erdemlette...*” III.1.²⁶ Ezt Electra kisebb-nagyobb kifogásokkal, de képes elfogadni. Szigeti József ezt az eltérést Bornemisza Péter „liberális álláspontjához” kapcsolja, mely szerint a kellő bűnbocsánattal minden megbocsátható, elvégre a bűn elkerülhetetlen, és ha valaki „hetuen hetszer” vétkezik, „mind meg boczattya, ha sziuem szerint bankodom rayta, es azoknac boczanattyat kerem”.²⁷ A gyilkosságot betetőző hübrisz

²² RMDE I., 807.

²³ SOPHOKLÉS, *Élektra*, ford. DEVECSERI Gábor = *Szophoklész drámái*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1983, 240.

²⁴ *Élektra*, 236–237.

²⁵ RMDE I., 807.

²⁶ RMDE I., 805.

²⁷ NEMESKÜRTY, *i.m.*, 420.

azonban már nem tolerálható: a parázna életvitel, a hangzatos ünneplés és a büntudat teljes hiánya összeegyeztethetetlen az alázatos bűnbánat fogalmával: „*De ha keuanod hallani, im, meg mondom aen, miért vezted aell, Arulo (mert az vagi,) az én atamath. Mert mind oeroekke telhetetlen valal az nagi buiasagban! [...] De no, ha igaz ember vagi, moncza meg, miczoda az oka, hoga enni ideig meg nem iobitad eletedet? Ha szinte meltan oeltesd volna megis az en atiamat, nem kellett volna azért magad meg kissebiteni, kael vala nemzetczegednek hiret, neued el veztened! Nem kaell vala az hituan Latorral, Aegistussal, Egiüt lakoznod, kiuel az enn iambor atiamnak oeldoekloei aes tiztessegenek aruloi voltatok! Ezek bizonsagi, Ezek, az te hamis bezedednek.*” III.1.²⁸

Ezen a ponton egy újabb árnyalatbeli különbséget figyelhetünk meg a két dráma Agamemnon-képéről. Bornemisza Agamemnonja egy idealizált, eszményi alakként él a dráma szereplőinek köztudatában, gyilkosait leszámítva mindenki csodálattal és tisztelettel viszonyul hozzá, különösen Electra: „*O, Atiam, Agamemnon Kyral, mell hires neues, mell gazdag, mell hatalmas Kiral valal the!*” I.5.²⁹ A lánya feláldozása (mely állítólagosan Clitemnestra gyilkosságát motiválja) csak apró részletekben, egy rövid referencia erejéig szerepel a Bornemisza-drámában.

A görög Agamemnón hibái és múltbeli tévedése azonban sokkal részletesebb felvezetést kapnak a görög drámákban, nyoma sincs Bornemisza idealizálásának. „Szophoklész fölülről nézi a világot, a nagy arisztokrata filozófusok példájára, s úgy veszi, ahogy van: az emberi cselekedetek javíthatatlan láncolatának.”³⁰ Az *Elektra* több helyen tesz utalást rá, illetve részletesebben fejti ki: „*Mert hát apád, a híres kit folyton siratsz, / egyedül merte minden hellének között / föláldozni nővéredet, kit nemzve nem / kínlódott annyit, mint én, amikor szültem őt. No jó, oktass, hogy kinek javára volt / az áldozat [...] Annak megölni lányomat nem volt joga.*” 530–536.³¹ Ez a párbeszéd Elektra és Klütaimnésztra között még a drámai cselekmény kezdetén zajlik. Könnyen észrevehető, hogy a görög Klütaimnésztra nem annyira végletesen elvetemedett, mint keresztény hasonmása: a görög szöveg egyből ezzel a bosszúval vádolja cselekedetét (nem oldozza fel a tragikus bűn vagy a hübrisz felelőssége alól, csupán másképp kontextualizál, másfajta motivációt alakít az antagonistái mögé). Ez viszont nem mentség korábbi bűncselekményeiért, amelyeknek következményeivel szembe kell néznie: „*az Elektrában ugyan Klytaimnéstrának teljesen érthető*

²⁸ RMDE I., 806.

²⁹ *Uo.*, 796.

³⁰ BABITS Mihály, *Az európai irodalom története*, Budapest, Auktor Könyvkiadó, 1991, 43–43.

³¹ *Elektra*, 251.

motivációja lehet a férje, Agamemnón megölésére [...], az isteni törvény szerint azonban mint családon belüli gyilkos, köteles a saját életével fizetni tetteiért”.³²

A Magyar Elektra esetében nyilvánvaló, hogy Electra viszonylag toleráns álláspontja ellenére Bornemisza nem kívánja semmiképp sem legitimizálni Clitemnestra tetteit, elvégre az első actus második scénájában a szereplő monológja nem az ártatlan kislány megbosszulásával indokolja a gyilkosságot. Az elsődleges motiváló erő egyértelműen a szeretőjével való egyesülés és egyfajta kiszakadás az erkölcsi pórázból: „Legien Istennek hala penig, meg menekethetem az Agamemnontul, az en àge ferientul, ky zabolan akar vala tartani. Annira regnalt vala raitam, ingien embernek sem tudom vala magam, egipohar port keduemre meg nem igattam, hire nekuel csak ki sem lephettem hazambol.” I.2.³³ Ez a monológ a sophoklesi *Élekt*ából teljes mértékben kimarad.

„Orestes, Orestes, miért hagial aell aengem?” – Bibliai parafrázisok. Egyéb referenciák

Sophoklés *Élekt*ájának egyik jellegzetessége a bőséges antik referencia-hálózat (az antik tragédia „igazi” szelleme, a földalatti istenvilág, amelyre *Élekt*a következetesen hivatkozik):³⁴ mindezek természetesen hiányoznak a Bornemisza-féle változatból. Nyilvánvalóan a magyar befogadóközösség ennek egy apró töredékét ismerte csupán: nem lett volna szerencsés választás ugyanazokat az elemeket ugyanúgy áttemelni a Magyar *Élekt*ába. Ez a korábban taglalt fordításproblémából ered: a „kulturális transzfer” eredményeként a referencia-hálózatot krisztianizált komponensekkel kellett megtölteni: ebből adódóan számtalan parafrázis és utalás tűnik fel a Bornemisza-drámában.

Elsőként figyeljük meg a dolgozatom alcímében idézett részletet: „*Orestes, Orestes, miért hagial aell aengem?*” V.2.³⁵ Ez a felkiáltás akkor hangzik el a kétségbeesett Electra részéről, amikor azt hiszi, öccse valóban meghalt az említett balesetben. Amint azt már korábban is

³² SOPHOCLES, *Antigone, Oedipus the King and Electra*, szerk. Edith HALL, Oxford University Press, 1962, xiv. Saját fordítás. „Az eredeti itt olvasható: In Electra Clytemnestra may have had a perfectly understandable motive for killing her husband, Agamemnon [...] but divine law dictates that as a murderer within the family, she must give her life in return.”

³³ RMDE I., 794.

³⁴ ÁCS, *i. m.* 48.

³⁵ RMDE I., 819.

említettem, a magyar Electra rezignáltabb, az utolsó reménysugarat Orestes visszatérése és a jogerős bosszú jelenti számára. Amikor ettől a lehetőségtől is megfosztatni látszik, teljesen összeomlik: „*Meg halál, sziumem, Orestes, O, Eggietlenem Houa legien imar az te Electrad, kinel ohaiczon, kitül varion segiczeget? Orestes lelkem, ky torollia meg az the aedes atiad halalat?*” V.2.³⁶

Ha Orestes nevét azonban egy másikkal helyettesítjük, azonnal ismerős lesz az idézett felkiáltás: „*Én Istenem, én Istenem! Miért hagytál el engemet?*”, olvassuk az Újszövetségben (Mt 27,46) Krisztus utolsó szavait, mielőtt beteljesítené küldetését a kereszten. Egy érdekes párhuzam merül fel ilyenkor Orestes és a Messiás alakja között: mindkettőjük sorsa egyfajta megváltást foglal magába. Nyilvánvalóan túl merész asszociáció lenne a messiási fátumot Orestesre erőltetni, elvégre az előbbi anyagyilkosként töltené be küldetését, amíg Krisztus saját magát áldozza fel a szent célért. Erre a Mester is felhívja a figyelmet zárómonológjában: „*Ezis bizon nagi czudalatos dolog, hogi tulajdon fia edes aniat meg oellie...*” V.6.³⁷ Mindezek ellenére tagadhatatlan az érintkezési pont, amit nem hagyhatunk figyelmen kívül. Valószínűleg Bornemisza Péter célja sem az lehetett, hogy messiási magaslatokba emelje Orestes cselekedetét (mert megfosztva kontextusától önmagában az említett megtorlás is gyilkosság, vagyis egy azon bűnök közül, amelyekről a drámát bevezető képek óvni igyekeznek). A rejtélyes krisztusi párhuzam inkább Orestes küldetésének fontosságát hangsúlyozza, és ez megintcsak igazolható a Mester monológjából: „*...de Hizem vigan, az nagi Isten vakította meg ezeknek szüeket, hogi az oe nagi sok gonosságokrol, keulsegekriel, Buiasagokrol, tobzodasokrol meg fizetnenek, mert soha nem akarnanak veget vetni nagi vndoksagoknak.*” V.6.³⁸

Egy másik érdekes parafrázis a Chorus kapcsán figyelhető meg, Electra tanácstalanságát látva az isteni gondviseléssel vigasztal(nak): „*Nem siet, nem késik az Isten*” II.4.³⁹ Ez ugyan nem egy konkrét parafrázis, de számos bibliai részletre visszavezethető: „*Mert még vajmi kevés idő, és a ki eljövendő, eljő és nem késik*” Zsid 10,37, „*Nem késik el az ígérettel az Úr, mint némelyek késedelmesnek tartják; hanem hosszan tűr érettünk, nem akarván, hogy némelyek elveszenek, hanem hogy mindenki megtérésének jusson.*” 2Pét 3,9.

³⁶ Uo., 819.

³⁷ Uo., 828.

³⁸ Uo., 828.

³⁹ RMDE I., 802.

Mindezek mellett rövid fohászok és könyörgések erősítik a dráma keresztény kontextusát: úgy a pozitív szereplők (Electra, Orestes, a Mester) mind a „latorok” (Clitemnestra, Aegisthos) lankadatlan lelkesedéssel bíznak a melléjük szegődő isteni pártfogásban. Electra azért kéri az isteni segédelmet, hogy a férjgyilkosság annak rendje és módja szerint megtoroltassék Orestes által („*Isten vaeztene ez hituan Latroi*” III.1.),⁴⁰ Orestes és a Mester épp ezért reménykednek vállalkozásuk sikerében: „*Bizon iol gondoltad, ędes fiam, ez ennekemis igen teczik, hizem vgian, az Isten vezerlet teged erre, hog the altalad az, förtelmeseketmeg büntesse.*” II.1.⁴¹

Talán az még nem is annyira szokatlan, hogy a dráma protagonistái az isteni gondviselésben bizakodnak, elvégre a drámaírónak „jó színben kell feltüntetni” őket ahhoz, hogy megszülessen az empátia-alapú kapcsolat a közönséggel. Az viszont különösen bizarr, amikor az antagonisták is hasonló eszközökhöz próbálnak folyamodni. A gyilkosság megestével Clitemnestra monológjának legelső szegmense egy „őszinte” hálaadás („*Legien Istennek hala penig, meg menekethetem az Agamemnonul...*” I.2.),⁴² majd továbbra is az isteni segítségben bizakodva folytatja hübrisztikus életmódját („*De ha Isten segít, az én szereteömel, Aegistussal vigan el költöm lelkeiert.*” I.2.)⁴³ Ez a merész torzítás értelmezhető egyfajta bornemiszai, a bűnös társadalom felé irányított görbe tükörként is.

Bizonyos cselekménypontokon nem csak a konkrét könyörgés értelmében, hanem ironikus kontextusban is szerepelnek különböző bibliai elemek. Az egyik ilyen pont a nagy összecsapás mozzanata, melyben Orestes leszámol a zsarnoki erővel. Amikor Aegistus rémulten felfedi Orestes valódi kilétét, ő így válaszol: „*Io propheta voltal, de nem tuttal magadra gondolni.*” V.5.⁴⁴

A konvencionális köszönési formák is hasonló keresztény kulturális kontextust őriznek („*Aggion Isten io napot felsegednek.*” – „*Fogagi Isten, io atiamfia...*” III. 2.),⁴⁵ természetesen már nem annyira expliciten, mint a korábban említett elemek. Hasonlóképp hat Electra visszatérő segélykiáltása, az „*Oh, nagi Isten!*”, mely számtalanszor elhangzik a dráma során.

„Meniel, ędes Mesterem, Isten visellien meg bekesegel...” – Szereplőteremtési eljárások. A Mester szerepe

⁴⁰ RMDE I., 801.

⁴¹ *Uo.*, 799.

⁴² *Uo.*, 794.

⁴³ *Uo.* 794.

⁴⁴ *Uo.*, 826.

⁴⁵ *Uo.* 808.

Bornemisza Péter drámájának szereplői nehéz választás elé állítják a dráma értelmezőit: a bornemiszi bővítés különösképp mutatkozik meg rajtuk – egyszerre komplexek és szimplák, valamint egyszerre válnak érthető és érezhető motivációjú hősökké és egy korhű idea közvetítőivé egyaránt. Szigeti József megállapítása szerint „*Bornemisza világnézetéből nemcsak a konfliktus jellegének megváltoztatása, a tettek reális megokolása, a cselekmény bizonyos fokú megváltozása következett, de a jellemábrázolás átalakítása is: a magyar Elektra szereplői nem Szophoklész, hanem Bornemisza erkölcsi felfogását képviselik.*”⁴⁶ Ebben az olvasatban Electra mellett a Mester a másik szereplő, mely Bornemisza Péter erkölcsi világnézeteinek dramatizált projekciója lenne.

Akárcsak Electra, a Mester alakja is egyfajta erkölcsi fölénnyel rendelkezik a dráma többi szereplőjéhez képest: bölcs meglátásai és már-már közmondásszerű hozzászólásai ezt a zárómonológ ismerete előtt is igazolják: „...most azrol nem illik szolnunk, mert az sok szolasba sok idoe mulik. De iob ha dolgunkhoz latunk.” V.3.⁴⁷

Orestes hozzá való viszonya is rendkívül érdekes a két drámaváltozat ismeretében: a görög *Elektra* Oresztésze is felnéz nevelőjére, tiszteli és megbecsüli intelmeit („*Te drága kísérő, lám, így adod nekem / Hozzánk való jóságod tündöklő jelét.*” 23–24.),⁴⁸ azonban a köztük fennálló könnyed, engedékeny hierarchia teljesen felborul, „a Mester szavaira határozott férfiúvá válik”.⁴⁹ Ezzel ellentétben a magyar Orestes egy sokkal bensőségesebb és közvetlenebb viszonyt ápol nevelőjével, számtalanszor „édes Mesterem”-nek szólítja, a Mester pedig ugyancsak „édes fiam”-mal válaszol: kettőjük közelségét a *Magyar Elektra* sokkal részletesebben taglalja, mint a görög szövegváltozat. Bornemiszánál a Mester kezdetben irányítója Orestes cselekedeteinek („*De hogy roeuideden meg erczed ezt azért mondam, hofi meg emlekeznel az the szegin niomorul nepeidruel imar igaz ideie volna az the Atiad halalat meg torlanod, igaz elege Sipplanak az masebol.*” II.1.),⁵⁰ később azonban már csak egyfajta szupervizor, aki figyelemmel kíséri a fiatal trónörökös fejlődését. Ezt az átmenetet a második actus első scenája (a gyilkosság után húsz évvel, Orestes „ember korba nevelését”⁵¹ követően) tökéletesen illusztrálja. Ahogy azt már Borzsák István is

⁴⁶ SZIGETI, *i. m.*, 115.

⁴⁷ RMDE I., 823.

⁴⁸ *Elektra*, 234.

⁴⁹ SZIGETI, *i. m.* 141.

⁵⁰ RMDE I., 799.

⁵¹ „Az vr Ustennek, edes fiam, Orestes the nagi hala adassal tartozol, hog aruasagodba czuda keppen, az ö io voltabol the read gondot viselt, es imar ember korba neuelt, szep aiandekiual szeretet, hired neued ez vilagon ky terjet, szep termeted, io vitesseged, tökeletes emberseged vrak közt es Kyraliok közt kedues aeleted.” II.1. RMDE I., 798.

megfigyelte, a Mester „Bornemiszánál igazi XVI. századi prédikátorrá változik”,⁵² később azonban Orestes a scena során „teljesen átvezi az irányítást, és a továbbiakban minden az ő utasításai szerint történik”.⁵³

Mindezek mellett a Mester legmarkánsabb jellemvonása mégsem a dráma során jelenik meg, hanem az utolsó actus utolsó scénájában, a lezáró monológban. A sophoklési szöveg nem rendelkezik hasonlóan nagyvonalú lezárással, szinte váratlanul ér véget, a *Magyar Elektra* zárójelenete azonban egy tökéletes keretet nyújt a történetnek.

A monológ egyfajta összefoglaló jelleggel indít („Az szegen aruat, im, be hozam ioszagaba, igaz, eleg munkauat, eleg faratcziagal” V.6.),⁵⁴ ezt egy nemzedékekre visszanyúló történelmi analízis követi, amely a korábban tárgyalt „bosszú-mechanizmust” magyarázza és a Mester ezzel kapcsolatos aggodalmait és terveit („Ez az, Ez, az ky az en belemet furdalli, ettül feltem eztis: hogi oeis bolondczagaba aell vezti magat. De ell megiek ell be hozzaia, io tanaczot adok nekie, hogi eroessen meg oerizze magat ez veszedelmektül.” V.6.).⁵⁵ Tulajdonképpen ez a lezáró-monológ szolgál alapul, hogy még többet lássunk a mester-tanítvány viszonyból: a Mester egyértelműen átadta Orestesnek az irányítást, ugyanakkor készen áll ellátni az ifjút tanácsokkal, ha „vgi nem akar iarni mint az oe eleji” V.6.,⁵⁶ így egyfajta lelki-szellemi vezető szerepét is betölti: egy konkrét de szimbolikus értelemben vett Mesterét.

Nem csak az Orestesszel való kapcsolat kidolgozását illetően fontos a Mester monológja. A két drámaaváltozat legszembetűnőbb eltérése a lezárában nyilvánul meg. Ugyan mindkét esetben egy összegző jellegű monológ zárja a drámát, Sophoklés *Élektájában* ez a lezárá sokkal gyorsabb, tömörebb, egyszerűbb („Ó, Átreusz-sarj, mily kínokon át / törtél nehezen a szabadsághoz, / mely e tettel végre tiéd lett.” 1507-1510.).⁵⁷ Bornemiszta drámájában azonban nem ennyire egyértelmű a végkifejlet: a Mester aggodalmai egyfajta nyitottságot hagynak a lezárában, így az „örökmozgó” bosszú-mechanikát ismervén a dráma értelmezői egyáltalán lehetnek biztosak abban, hogy Orestes nem eshet ugyanúgy a bűnök csapdájába, mint elődjei.

„Ty hozzatok maragion az vr Isten” – Összefoglaló következtetések

⁵² BORZSÁK, *i. m.* 31.

⁵³ *Uo.* 33.

⁵⁴ RMDE I., 827.

⁵⁵ *Uo.*, 827.

⁵⁶ *Uo.*, 827.

⁵⁷ *Elektra*, 291.

Amint azt dolgozatomban bevezető fejezetemben feltételeztem, Bornemisza Péter drámája bőven tartalmaz „keresztényesített” (krisztianizált) komponenseket: ez egyrészt a kulturális transzfer egyik következménye, melynek során az antik dráma világ elemeit egy másfajta, a magyar közösség számára elérhető és érthető kontextusban találja, másrészt a keletkezési kor és Bornemisza vallási-erkölcsi nézeteinek egy természetes velejárója. Kutatásom során igyekeztem az apró, korábban kifejtetlen részletek kérdéskörét kiegészíteni egyfajta saját értelmező-elemző gyakorlattal.

Az értelmezés során bebizonyosodott, hogy a drámanyitó parancsok és bibliai történetek sokkal szorosabban kapcsolódnak a dráma cselekményéhez, mint az elsőre feltételezhető lett volna – nem hiába választotta ki őket Bornemisza Péter mint a történet felvezetői és mottóadó referenciái. Mindezek mellett sikerült pontosabban feltérképeznem az antik hübrisz megnyilvánulását a keresztény kontextusban, illetve azt a bibliai referencia-hálózatot, amely az antik intertextusokat és utalásokat helyettesíti a dráma magyar olvasatában.

A mélyebb szereplővizsgálat során arra a következtetésre jutottam, hogy a Mester alakjában nyilvánul meg a legmarkánsabban a korábban felvázolt krisztianizált kulturális közeg, így Bornemisza Péter nem csak a dráma szereplőinek jellemét, de a köztük fennálló viszonyt is árnyalta „kibővítő” munkája során, emellett a cselekmény komplexitása is változott: a *Magyar Elektra* lezárása egyfajta nyitottságot feltételez, így fenntartja továbbgondolás lehetőségét a későbbi (újra)értelmezés esetére is.

Felhasznált irodalom:

1. ÁCS Pál, *A ráismerés – Sophoklés Élektája Bornemisza Péter színpadán = Átszitált idő: Tinódtól Tandoriig*, Budapest, Kalligram, 2014, 45–51. Online: https://www.academia.edu/4276754/A_ráismerés_Sophoklés_Élektája_Bornemisza_Péter_színpadán, utolsó hozzáférés: 2017. április 24.
2. AISZKHÜLOSZ, *Oreszteia*, ford. DEVECSERI Gábor = *Aiszküloosz drámái*, bev. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1962.
3. BABITS Mihály, *Az európai irodalom története*, Budapest, Auktor Könyvkiadó, 1991, 36–48.
4. BORNEMISZA Péter, *Tragoedia magiar nelvonn, az Sophocles Electraiaabol. Nagiob rezre forditatot, es az kerezteneknek erkoeczöknek iobitasokra peldaul szepen iateknak mogia szerint rendeltetet = Régi Magyar Drámai Emlékek*, szerk. KARDOS Tibor – DÖMÖTÖR Tekla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960, 791–839.
5. BORZSÁK István, *Az antikvitás 16. századi képe. Bornemisza-tanulmányok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.
6. BURKE, Peter, *Cultures of translation in early modern Europe in Cultural Translation in Early Modern Europe*, eds. BURKE, Peter, HSIA, R. Po-Chia, New York, Cambridge University Press – Europe Science Foundation, 2007, 5–39.
7. CAIRNS, Douglas L., *Hybris, Dishonour and Thinking Big*, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 116 (1996), 1–32. Online: http://www.jstor.org/stable/631953?origin=JSTOR-pdf&seq=1#page_scan_tab_contents, utolsó hozzáférés: 2017. április 24.
8. ECO, Umberto, *Experiences in Translation*, ford. MCEWEN, Alastair, Toronto, University of Toronto Press, 2001.
9. MÓRICZ Zsigmond, *Bornemisza Péter Electrája*, Nyugat 24. szám, 1930. Online: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00504/15700.htm>, utolsó hozzáférés: 2017. április 24.
10. NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter, az ember és az író*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959.
11. OLÁH Szabolcs: *A mítosz átértelmezése a keresztény humanista színpadon*, in: *Tragédia Magyar nyelven az Szophoklész Élektájából*, szerk. KŐSZEGHY Péter, utószó OLÁH Szabolcs, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, Balassi Kiadó, 2009

12. PIRNÁT Antal, *A magyar reneszánsz dráma poétikája*, Irodalomtörténeti közlemények, 5. szám, 1969, 527–555.
13. SOPHOCLES, *Antigone, Oedipus the King and Electra*, ed. Edith HALL, Oxford University Press, 1962, ix–xliv.
14. SOPHOCLES, *Élektra*, ford. DEVECSERI Gábor = *Sophoclés drámái*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1983, 231–293.
15. SZIGETI József, *A mű és kora*, Bukarest, Kriterion, 1970.